

УДК 340.12

Савенко Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК СТРУКТУРОВАНА ПЛОЩИНА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА

Досліджено філософські аспекти деонтологічної природи правової реальності як структурованої площини реалізації права. Висловлено думку про те, що кожне визначення права має онтологічне підґрунтя. Розкрито природу, сутність, фундаментальні принципи виникнення та структури правової реальності як наукової категорії. Розглянуто право як першооснову правової реальності буття соціуму.

Ключові слова: правова реальність; право; структура правової реальності; буття права.

Звернення до проблеми правової реальності є однією з тенденцій методологічних досліджень сучасної філософії права. Зокрема, актуально вважають проблему осмислення феномена правової реальності як основи деонтологічного буття сучасного соціуму та пошук відповіді на запитання, наскільки правові закони відповідають універсальним законам буття? Розглядаючи питання правової реальності крізь призму буття права, варто зрозуміти, що означає «бути», а також де саме перебуває та існує право: у зовнішньому світосприйнятті чи лише у світі людини.

У цьому контексті актуальність філософського осмислення правової реальності як структурованої площини реалізації права зумовлена, з одного боку, практичними проблемами функціонування права в суспільстві загалом і трансформації

посттоталітарного суспільства зокрема, а з іншого – теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічним забезпеченням правознавства на основі філософсько-правових досліджень.

Для того, щоб урахувати нескінченне розмаїття визначень природи права й водночас не втратити притаманного йому багатства проявів, слід звернутися до категорії правової реальності як методологічного засобу, адекватного поставленому завданню.

Мета статті передбачає здійснення структурно-функціонального аналізу правової реальності як філософсько-юридичної категорії крізь призму буття та реалізації права; дослідження нормативно-імперативного та формально визначеного зрізу правової реальності як суспільного явища.

Питання співвідношення права та моралі, правди, справедливості й відповідальності завжди були та залишаються одними з найбільш актуальних у філософських дослідженнях, орієнтованих на пізнання правової реальності. Генезу ідеї правової реальності, її структуризації, місця в ній закону у філософії права, філософії, політології, соціології та суміжних науках вивчали М. Андріанов, М. Арабаджи, О. Балинська, М. Білецький, Р. Бойнізов, В. Вовк, А. Гаджієв, Т. Гарасимів, О. Гвоздік, В. Гойман, В. Гришук, О. Гришук, Ю. Єршов, В. Карпичков, М. Кельман, М. Костицький, М. Кравчук, В. Малахов, А. Малько, К. Мількова, І. Настасяк, В. Нерсесянц, О. Омельчук, С. Поленіна, Є. Попов, П. Рабінович, А. Рожкова, С. Сливка, О. Тихомиров, А. Токарська, М. Требін, О. Хоффе, М. Цимбалюк, І. Честнов, В. Четвернін, Ю. Шемшученко та ін.

Пошук критеріїв раціональних та ірраціональних засад структуризації правової реальності, їх впливу на громадянське суспільство й правову державу відображено в працях В. Апелєвої, М. Асланяна, О. Бандури, В. Бліхара, Л. Богачової, М. Братасюк, А. Величко, І. Гавриленка, Л. Грішиної, І. Ісаєва, О. Зайчук, А. Карася, А. Кауфмана, М. Козюбри, Н. Конєвої, О. Копиленка, А. Крижанівського, Ю. Крисюка, Г. Лаврик, С. Марайкіна, П. Мельника, П. Недбайла, М. Недюхи, О. Ноздріна, Н. Оніщенко, Н. Панаріної, М. Панова, М. Парнюка,

Є. Романюка, О. Сауляка, В. Сіренка, С. Слободнюка, А. Ступака, С. Шевцова, К. Шелестова, К. Шундікова та ін.

Вплив закону на правову реальність, суспільство й державу, правове життя, правослухняну поведінку, правомірну діяльність були предметом розгляду в дослідженнях С. Алексєєва, І. Бачиніна, П. Бергера, П. Бурд'є, А. Гарника, О. Кауфмана, Б. Кістяковського, А. Козловського, Т. Лукмана, С. Максимова, М. Мюллера, Г. Остроумова, Л. Петражицького, Е. Спекторського, В. Тоненбаума, Є. Фехнера, В. Шабліна, О. Бандура, В. Шаповала, В. Шкоди та ін.

Аналіз наукових джерел з окресленої проблеми визначає правомірність висновку про те, що сучасний стан розроблення проблеми правової реальності вирізняється, з одного боку, розмаїттям інтерпретацій та підходів до трактування закону, а з іншого – потребує цілісного вивчення сучасної структури правової реальності, яке б слугувало підґрунтям діяльного впливу на новий правопорядок, усталення громадянських цінностей. Для того, щоб подолати надмірну чисельність визначень природи права й водночас не втратити притаманного йому багатства проявів, слід звернутися до категорії правової реальності як методологічного засобу, адекватного поставленій задачі.

Термін «правова реальність» є міждисциплінарним і міжнауковим. Він слугує інструментом та об'єктом дослідження не лише в окремих галузях юридичної науки, а й у філософії, соціології, політології, культурології тощо.

Об'єднавши та структурувавши всі явища правової дійсності, це поняття уособлює комплекс усіх статичних і динамічних явищ, що перманентно розгортаються в певній правовій системі. Існує навіть позиція щодо синонімізації понять «правова реальність» та «правова система» суспільства конкретного історичного періоду. У межах філософсько-світоглядних дисциплін правова реальність становить своєрідний цілісний універсум правових явищ і процесів у відповідному просторово-часовому континуумі.

У філософії права поняття правової реальності тлумачать у двох аспектах: по-перше, у широкому, тобто як сукупність правових феноменів (правових норм, інститутів, наявних

правовідносин, правових концепцій, явищ правового менталітету тощо); по-друге, у вузькому, коли беруть до уваги лише базові правові реалії, відносно яких усі інші правові феномени є похідними. У межах другого підходу правову реальність у різних напрямках і наукових школах прийнято тлумачити або як правові норми (нормативізм), або як правовідносини (соціологічний напрям), або як правові «емоції» (психологічний напрям).

Правова реальність, будучи одночасно світоглядною та методологічною категорією, надає можливість розглядати право не лише як системне явище (норми, інститути, галузі, конкретні й абстрактні категорії), а й як особливий світ, автономну сферу людського буття, наділену власним змістом і притаманними лише їй ознаками.

Сутність значення поняття «правова реальність» передбачає тісний взаємозв'язок із філософською категорією «буття права». У цьому контексті правову реальність розкривають через форми буття права, зокрема такі, як: світ ідей (ідеї права), світ знакових форм (правові норми й закони), світ стосунків і взаємодій між суб'єктами права (правове життя). У комплексі ці категорії відображають увесь «простір» правової реальності [1, с. 89].

Отже, правова реальність відображається в тих аспектах суспільного буття людини, у яких зосереджено всі елементи повинності. З цієї причини існування деонтологічного світу, що охоплює світ права й моралі, можливе лише за умови життєдіяльності людини в межах правового поля, коли вона має право робити все, що прямо не заборонено законом. При цьому у визначенні принципової можливості норми належного йдеться про критерії добра і зла, правильного та неправильного, справедливості й несправедливості. Як зазначає В. Бібіхін, навіть необхідний примус, який відповідає закону, стає безглуздом і перестає служити своїй меті, якщо держава в особі державних органів не бачить для винного іншої перспективи, крім обмеження свободи та життєвих можливостей. Дисципліна в охоронців права, коли вони в неї не вірять, непомітно набуває рис свавільного насильства. Саме тоді терпіння й розуміння з боку держави та її правоохоронних органів можуть відновити

виправний сенс примусу. Адже влада втрачає право на примус, якщо не знає або не відчуває, як застосування сили може сприяти змінам на краще [2, с. 28].

У цьому сенсі право та закон слугують двокомпонентним наповненням правової реальності. В органічному симбіозі вони формують її зміст, організують та упорядковують правові відносини як динамічний елемент правової системи, впливають на правову реальність, регулюючи її. Водночас право реалізовує функцію соціально-нормативного впливу на правову реальність, а закон – її упорядкування (регулювання) [3, с. 295].

Зміст права та його мету становить поєднання свободи кожного зі свободою всіх. Відтак право можна одночасно розглядати і як форму суспільного життя – сукупність правових настанов та ідеалів, що включає в себе право як: самоцінність; відображення властивостей людини та суспільства; ідеал справедливості; реальну можливість упорядкування відносин у соціумі; процедуру й ідею порядку та суспільної дисципліни, яку розглядають крізь призму філософсько-юридичних категорій. Серед останніх – категорії нормальності (практичної користі, доцільності, звичності, масовості, очікуваності, регулярності, закономірності); унормованості (підлеглості, стереотипізації, узагальнення, характеру соціальних верств, способу цілеспрямованості, утвердження значущої діяльності); оформлення (наявності, стану, вихідних умов, закріпленості соціальної інформації). У межах цієї системи право слугує мірилом абсолютних (справедливість) і відносних (гідність) цінностей суспільства й людини, що ототожнюється із законом, юридична та нормативістська природа якого полягає в інституційності, ієрархічності, узгодженості, рівності, логічності й структурованості всіх його елементів, а правова реальність – із горизонтальною одновимірною конструкцією (системою), що містить у собі статичні та динамічні елементи [4, с. 46].

Статичними елементами правової системи є: юридичні норми, правові інститути й принципи (нормативна сторона правової системи); правотворчі, правозастосовні, правоохоронні органи та організації (організаційна сторона правової системи); правові погляди, ідеї, концепції (ідеологічна сторона правової

системи). Динамічні елементи правової системи відповідають за її правотворчу й правоохоронну діяльність, характеристику змісту панівної правової ідеології, принципів організації та діяльності органів правосуддя й інших державних органів.

Філософська наука, на відміну від юридичної, не вдається до такого прагматичного та компонентного аналізу правової системи, а тому статичний елемент правової реальності вона вбачає в сенсовому та предметно-інституційному наповненні, а динамічний – у перманентному обігу елементів правового циклу, до якого належить: генеза права; набуття ним конкретного змісту; дія права в контексті правового впливу та правового регулювання.

Таким чином, відбувається своєрідне перенесення акценту з функціонування права на його буття, а також подальше його трактування у формі трансцендентальної реальності, зміст якої є справедливим і позитивним для більшості. Розглядаючи право, ураховують загальносоціальну мораль та справедливість, без яких воно втрачає будь-яку необхідність і виправданість.

Це не означає, що право не закріплено в бутті людини. Правова реальність виявляється в такому аспекті буття людини, котре передбачає елементи повинності, коли він стикається з буттям іншої людини і таке співіснування загрожує обернутися сваволею [5, с. 217]. Право динамічно взаємодіє з відносно автономними сферами, зокрема світом ідей (ідея права); світом знакових форм (правових норм, законів); світом соціальних взаємодій (правове життя). З огляду на це, йому притаманна універсальність, наявність аксіологічного й деонтологічного компонентів властивої йому потенційної дійсності.

Специфіка правової реальності полягає в тому, що вона формує своєрідну «картину світу» – дійсний образ права, що побутує як в індивідуальній, так і в колективній свідомості. Проте один аспект дає змогу усвідомлювати правову реальність як прикладне поняття. Цей аспект – поведінка людини, або категорія «правове життя».

Категорія «правове життя» суміжна з поняттями «правова система», «правова культура», «правова активність», «правова реальність». Водночас її змістове наповнення більш диференційоване та містить у собі широкий спектр різноманітних

явищ, компонентів, елементів, об'єктів, суб'єктів, явищ, процесів. Це позначається на його підсистемі, складовими якої є: право, правосвідомість, юридична практика, правові настанови, правова поведінка (як правомірна, так і протиправна).

Залежно від суб'єктивного складу, спрямованості правових дій, предмета й характеру регулювання правове життя диференціюють за просторовою та часовою детермінантами, рівнем розвитку держави й суспільства. Воно має різнорівневу структуру, яку становлять: дійсне право з позиції динаміки процесів, що передбачає існування права в багатоманітності його форм і видів, а також право як саморозвиток і самовідтворення; соціально-духовна дійсність із таким її компонентом, як розрізнення правових процесів та їх сукупностей, які розглядають в емпіричному контексті; дійсне право з точки зору внутрішньої суперечності процесів з усвідомленням існування прав та обов'язків у взаємозв'язку, а також як процесу кореспондування між правами й обов'язками, обміну ними [5, с. 10].

Своєю чергою, соціальну взаємодію, що характеризує найбільш прикладний та «олюднений» пласт правової динаміки, – правовідносини та правореалізацію, у яких ключовим елементом є суб'єкт права – особа як учасник правових відносин, осмислюють крізь призму понять «праворозуміння» та «розуміння права».

На перший погляд, ці поняття тотожні, адже обидва стосуються процесу інтелектуального осмислення права у свідомості людей. Однак під час визначення сутності юридичної природи права часто виникає необхідність у їх розмежуванні. Так, Х. Бехруз у статті «Праворозуміння, розуміння права і правова система» наголошує на тому, що «розуміння права» – поняття філософське. Воно відображає емоційне ставлення суб'єкта права до того, що таке право, і в цьому контексті є виявом масової правосвідомості. Зазначений феномен пов'язують зі ставленням суб'єкта пізнання до правової дійсності, а також усвідомлюють як науковий напрям, теорію. Юридичний контекст поняття «праворозуміння» відображає процес сприйняття права на професійному рівні. Саме його осмислення та формалізація визначають правосвідомість юриста [6].

Визначальним чинником юридичного впливу закону на правові відносини слугує правова система. До певної міри цей термін синонімічний правовій реальності, адже забезпечує домінування у світі організованості над хаотичними змінами. Роль правової реальності в цьому аспекті зумовлює постійна взаємодія суб'єктів та об'єктів права. Правова система, на думку американського юриста Лоуренса Фрідмена, ніби уважно спостерігає за людиною, тому в певному розумінні закон постійно «дивиться на нас» [6].

В умовах становлення правової держави та громадянського суспільства правова система виконує декілька функцій. Так, у соціальному контексті вона слугує каталізатором суспільних відносин, «вмістилищем різноманітних юридичних явищ» (Ж. Карбоньє); розвинута демократична правова система наділяє її здатністю організовувати й стабілізувати всі внутрішньосуспільні зв'язки, зокрема між державною владою та суспільними інтересами; вбираючи в себе всю історико-культурну спадщину суспільства, вона стимулює формування власних культурних цінностей.

Правова система не тільки акумулює в собі певні загальносоціальні позитиви (моральні, етичні, політичні), а й формує нові суспільні цінності, активно впливаючи на свідомість людей, «нав'язуючи» їм цивілізовані та справедливі зразки поведінки. Отже, взаємодіючи з іншими факторами, правова система сприяє формуванню певної культурної спільноти й нації. Водночас, набувши рис національного характеру, вона стимулює психосоціологічні явища націоналізму (етноцентризму) [7, с. 86–87].

Правова система є складовою соціальної системи та лише в ній вона може повноцінно функціонувати. Зумовлена багатоманітністю потреб та інтересів учасників суспільних відносин, необхідністю їх узгодження й урегулювання, правова система визначає мету, структуру та порядок функціонування суспільства. У суспільстві з оптимальним співвідношенням підсистем соціальної системи виникає потреба в правовій системі високого рівня нормативності. Цей рівень забезпечується ефективним механізмом правового впливу, який залежить від потреб суспільства й окремих його суб'єктів, а також є частиною механізму соціального впливу.

Цікавою є думка про те, що для правильного розуміння сутності правової реальності необхідно усвідомлювати, що право надає, примножує або створює не лише позитивні блага, а й негативні, протидіючи таким чином численним небезпекам, що цим (позитивним) благам загрожують.

Тому, крім можливостей блага, тобто інтересу, необхідно враховувати можливості зла, тобто ризику. Проти зла суспільство бореться, передусім, шляхом його попередження. Це стимулює розроблення техніки: промислової, будівельної, транспортної, пожежної тощо. Водночас цього недостатньо: навіть за умови наявності найбільш досконалої техніки існує вдосталь місця для ймовірності та необхідності зла.

Для боротьби з ним необхідним є особливий апарат, завдяки якому можна попереджати, послаблювати всі ступені ризику, перерозподіляти серед членів суспільства не лише інтереси, а й стихійні ризики, яких вони зазнають, урахуовуючи інтереси панівних класів суспільства. Власне це і передбачає на меті право.

Таким чином, сутність правової реальності полягає в боротьбі з внутрішніми можливостями зла, що виходить не від природи, а від людини, оскільки за наявності станових суперечностей боротьба між людьми через існування цих інтересів є неминучою [7, с. 87].

Отже, специфіка та неоднозначність питання правової реальності й онтологічна структура права є основоположним питанням філософії права. Водночас проблема аксіологічних підстав права перебуває в ціннісній сфері суспільного буття, що передбачає безперервний процес поетапного зростання рівня його об'єктивної цінності. Функція права в цьому контексті полягає в його здатності організовувати й інтегрувати елементи ціннісної структури правової реальності.

Глибинний зміст правової реальності полягає в боротьбі з внутрішніми можливостями зла, джерелами якого є не природа, а людина, тому за наявності класових суперечностей боротьба між людьми через ці інтереси є неминучою. У зазначеному контексті права реальність є не якоюсь субстанціональною частиною

реальності, а способом організації та інтерпретації окремих аспектів соціального буття.

Як структурна площина реалізації права реальність відображається в ментальних установках, ідеях і теоріях, у формі знаково-символічних норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто в різних виявах суспільного буття.

Дослідження правової реальності в онтологічному аспекті передбачає пошук відповіді на питання: як влаштовано світ права, які конструкції він передбачає, і найголовніше, як його облаштувати, щоб він зміг відповідати своєму головному призначенню – захищати й охороняти людину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Элементарные начала общей теории права : [учеб. пособие для вузов] / под ред. В. И. Червонюка. – М. : Право и закон : КолосС, 2003. – 544 с.

2. Библихин В. В. Введение в философию права / В. В. Библихин. – М. : ИФ РАЙ, 2005. – 345 с.

3. Марченко М. Н. Общая теория государства и права / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2002. – 349 с.

4. Малахов В. П. Философия права: формы теоретического мышления о праве / В. П. Малахов. – М. : Юнити-Дана, 2009. – 263 с.

5. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Д. Шинкарука. – Київ : НАНУ, 2002. – 742 с.

6. Бехруз Х. Праворозуміння, розуміння права і правова система [Електронний ресурс] / Х. Бехруз // Право України. – 2010. – № 4. – Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/article-335.html>. – Назва з екрана.

7. Гаврилов В. В. Развитие концепции правовой системы в отечественной доктрине права: общетеоретический и международно-правовой подходы / В. В. Гаврилов // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 84–89.